

Vesna Lukić¹

Institut društvenih nauka

Jelena Predojević Despić²

Institut društvenih nauka

IZAZOVI I MOGUĆNOSTI UPOREDNOG KVALITATIVNOG ISTRAŽIVANJA MIGRACIJA TOKOM PANDEMIJE KOVIDA 19: ISTRAŽIVAČKA PERSPEKTIVA

Apstrakt: Uticaj pandemije koviida 19 na različite sfere društva veoma je kompleksan. U radu se, kroz pregled istraživanja u svetu i Srbiji, ukazuje na uticaj pandemije koviida 19 na međunarodne migracije i migrante, kao i na rastuće izazove kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja migracija u uslovima pandemije. Posebna pažnja posvećena je uticaju specifičnih društvenih okolnosti na istraživače u oblasti migracija, te razvoju istraživačke strategije i sprovođenju uporednog kvalitativnog istraživanja migracija u dve zemlje za vreme pandemije. Iz perspektive istraživača, ukazano je na prilagođavanje načina istraživanja, kao i na mogućnosti i ograničenja sprovođenja istraživanja uticaja pandemije koviida 19 na migrante iz Srbije i Severne Makedonije neposredno po izbijanju pandemije. Cilj rada je da doprinese boljem razumevanju izazova koje je pandemija koviida 19 nametnula kako međunarodnim migrantima tako i istraživačima u oblasti migracija. Na osnovu našeg iskustva, ukazano je na potencijal kvalitativnog istraživanja migracija iz demografske perspektive. U tom smislu se ističe važnost znanja i metodološke strategije, kao i iskustva istraživača u sprovođenju kvalitativnih istraživanja. Takođe, predložena je važnost osmišljavanja strategije izgradnje odnosa poverenja sa sagovornicima tokom višestruko stresnog perioda, kao i značaj upotrebe triangulacije i ponovljenog kontakta sa sagovornicima u svrhu veće validnosti prikupljenih podataka i osnaživanja verodostojnosti analize.

Ključne reči: pandemija koviida 19, radne migracije, metodologija istraživanja migracija, kvalitativno istraživanje

1 lukicbodirogav@gmail.com

2 jpredojevic.despic@gmail.com

Uvod

Migracioni izazovi i negativne zdravstvene i socio-ekonomske posledice s kojima se suočavaju međunarodni migranti i njihove porodice nakon izbijanja pandemije su ogromni. To se naročito odnosi na migrante s privremenim radnim statusom ili neregulisanim boravkom u zemljama destinacije, jer su dodatno bili izloženi nesigurnosti, zdravstvenom riziku, kao i stigmatizaciji, kako u zemljama destinacije tako i po povratku u zemlju porekla (Moroz et al., 2020; Guadagno, 2020; Predojević-Despić, 2021). Samo jedan od problema s kojima su se suočavali jeste prekid privremenih radnih ugovora, što je, pored umanjenja ili neisplaćene zarade, neretko uzrokovalo i gubitak mogućnosti legalnog statusa, smeštaja, pristupa socijalnoj zaštiti i zdravstvenim uslugama. Društvena stigma povezana s pandemijom izazivala je dodatnu nesigurnost i anksioznost. Glasine i teorije zavere o pandemiji kovida 19 brzo su se širile, podstičući nepoverenje prema migrantima i manjinskim grupama, koje su neretko optuživane za prenošenje i širenje zaraze (Diaz et al., 2021). Odranije je poznato da pandemije i epidemije stvaraju strah, što povećava rasizam i ksenofobiju. Tako, smatra se da je rasizam jedan od uzroka što je pandemija kovida 19 postala veliki teret za migrante i etničke manjine (Devakumar et al., 2020). Pojedinci koji su pretrpeli diskriminaciju postajali su sve ranjiviji, a zaraženi su se sve teže i sporije oporavljali (Demirtaş-Madran, 2020).

Posebne poteškoće izazvale su mere ograničavanja kretanja i zatvaranje granica. To je migrantima dodatno otežalo povratak u zemlje porekla i pored napora država destinacije i porekla da donesu privremene mere i organizuju pomoć svojim građanima u inostranstvu. O tome svedoče i podaci Uprave granične policije Srbije da se tokom marta i aprila 2020, to jest, neposredno pre i u vreme prvog zatvaranja granica širom sveta, u zemlju vratilo više od 400.000 državljana Srbije koji su uoči izbijanja pandemije boravili u inostranstvu, nezavisno od njihovog migracionog statusa, a isto toliko stranih državljana se nalazilo u tranzitu kroz Srbiju.³ Anketno istraživanje (Pešić, 2020; Vesković-Andelković, 2021) pokazalo je da je za skoro trećinu povratnika koji su se tokom prvog talasa zaključavanja vratili u Srbiju motiv povratka ugrožena materijalna egzistencija, bilo da su ostali bez prihoda, posla, da su poslani na prinudni odmor i drugo. Takođe, komparativno istraživanje putem intervju-a među migrantima s privremenim radnim statusom u Srbiji i Severnoj Makedoniji, čije metodološke karakteristike razmatramo u ovom radu (Lukić et al., 2021),

3 Podaci su dobijeni od Uprave granične policije Srbije na zahtev Instituta društvenih nauka.

pokazuje da su privremeni migranti, a naročito oni koji često ponavljaju boravak u inostranstvu, uključujući nedokumentovane radne migrante, kao i dnevni migranti, bili izloženi najvećoj nesigurnosti nakon izbijanja pandemije. Većina je među prvima dobila otkaze, i to pre isteka radnog ugovora. Takođe, skoro svi su ostali bez socijalne i zdravstvene zaštite. Jedan od razloga nagle promene radnog i socijalnog statusa je taj što privremeni migranti uglavnom rade u sektorima koji su bili pogođeni krizom neposredno nakon izbijanja pandemije (Lukić et al., 2021).

Tehnološki napredak će sve više uticati na selektivnost migranata, naročito zato što je dodatno podstaknut izazovima pred kojima su se našle nacionalne ekonomije tokom pandemije. Istraživanje u Japanu pokazalo je, međutim, da automatizacija u nezi bolesnika nije smanjila potrebu za radom migranata, već su roboti spustili poslove migranata na još niži nivo, a oni zauzeli njihov (Wright, 2019). S obzirom na to da se tokom pandemije pokazalo da domaće stanovništvo ne želi da obavlja teške i slabo plaćene poslove i pored toga što su ostali bez posla, udeo niskokvalifikovanih migranata u imigracionim zemljama mogao bi da se uveća u skoroj budućnosti (Martin, 2020). U tom smislu, istraživanja u Srbiji su pokazala da velika većina sagovornika koji su se vratili u Srbiju, uprkos brojnim problemima s kojima su se suočili, iskazuje želju da opet ode na rad u inostranstvo čim se za to stvore uslovi (Predojević-Despić and Lukić, 2021; Vesković-Andelković, 2021).

Digitalizacija i mogućnosti rada na daljinu tokom poslednjih godinu i po dana značajno su pomogli da se u društvu umanje negativne posledice pandemije. Nove forme hibridnog rada (delom na poslu, a delom onlajn od kuće), nastale tokom pandemije, verovatno će se zadržati za deo radnika. Međutim, i pored toga što je u mnogim zemljama dosta usluga prebačeno na internet platforme, zasad su poslovi koji mogu da se obavljaju na daljinu rezervisani samo za mali deo privilegovanih zanimanja, koja uglavnom ne obuhvataju cirkularne migrante.

Polazeći od pojma prekarnosti, kao teorijsko-analitičkog koncepta (Schierup and Jorengsen, 2017), i povezujući ga s ranjivošću cirkularnih migranata, ovaj rad ima za cilj da doprinese boljem razumevanju izazova koje je pandemija kovida 19 nametnula kako međunarodnim migrantima tako i istraživačima u oblasti migracija. Tekst se sastoji iz tri celine. Prva celina je posvećena uticaju pandemije kovida 19 na međunarodne migracije i migrante, druga se bavi izazovima kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja migracija, naročito u uslovima pandemije kovida 19, a u trećoj se iz perspektive istraživača razmatraju ključni elementi uporednog kvalitativnog istraživanja uticaja pandemije kovida 19 na migrante iz Srbije i Severne Makedonije: istraživački pristup, istraživački metod i način

istraživanja, tip i veličina uzorka, način prikupljanja podataka, način analize podataka i predstavljanja rezultata. Naglasak je na izazovima i mogućnostima istraživanja migracija u vreme pandemije kovida 19.

Izazovi kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja migracija dodatno naglašeni u uslovima pandemije kovida 19

Imajući u vidu različite izazove izazvane pandemijom kovida 19, može se zaključiti da će ekonomski razvijene zemlje napraviti zaokret u definisanju imigracionih politika. S jedne strane, sve otvorenije će se voditi oštra borba za privlačenje i zadržavanje migranata čija će znanja i kvalifikacije moći najoptimalnije da se iskoriste za socio-ekonomski razvitak. S druge strane, predviđa se veća selektivnost i rast nesigurnosti niskokvalifikovanih stranih radnika, uz povećanje udela migranata s kratkoročnim radnim vizama ili neregulisanim radnim statusom (Gamlen, 2020). Takva situacija će voditi zemlje porekla migranata u sve nepovoljniji položaj (Predojević-Despić, 2021).

Kako bi se prevazišle negativne posledice pandemije kovida 19 na migracione tokove i dinamiku društvenog razvitka, kao i kolateralni efekti na različite migrantske grupe, te kako bi mogao da se unapredi njihov položaj u društvenim kontekstima koji se u uslovima pandemije naglo menjaju, potrebno je značajno unaprediti razumevanje kompleksnih interakcija i nastalih posledica kako na individualnom tako i na strukturnom nivou (Diaz et al., 2021). Međutim, proučavanje migracionih kretanja i karakteristika migranata je kompleksno. Privremene i cirkularne migracije i rast međunarodne mobilnosti radne snage u nedostatku univerzalnih ili zajedničkih prostorno-vremenskih kategorija, kao i poređenja između zemalja, stvaraju dodatni problem u mogućnostima merenja i proučavanja migracija (Skeldon, 2021). U tom smislu, potrebno je unaprediti mogućnosti merenja migracija i iskorišćenja potencijala povezivanja kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja. To je naročito važno jer se predviđa da će se proučavanje migracija u budućnosti mnogo više usmeriti ka novim kompleksnim istraživačkim temama. Neke od njih su dosta složene i zahtevaju usaglašenost istraživanja i u prirodnim i u društvenim naukama. To su, u prvom redu, istraživanja međunarodnih kretanja izazvanih iznenadnim promenama u životnom okruženju, uključujući klimatske promene, kao i epidemiološka istraživanja, u kojima će prostorna mobilnost zauzimati centralno mesto (Skeldon, 2021). Predviđa se da će bolje merenje i razumevanje migracija postati jedna od glavnih tema i u demografskim istra-

živanjima, jer su one ključne ne samo za bolje razumevanje sve kompleksnijih migracionih trendova, koji su nakon izbijanja pandemije dodatno usložnjeni, već i za izradu tačnih procena stopa fertiliteta i mortaliteta, kao i zdravstvenih indikatora, na različitim nivoima u prostornom i vremenskom smislu (Zagheni, 2021).

Otuda, u kontekstu kompleksnih posledica nastalih tokom pandemije kovida 19, istraživači naglašavaju da mora značajno da se unapredi proučavanje veze migracija s drugim segmentima društva i mogućnostima njihove efikasnije interakcije s političkim odgovorima države, naukom i tehnologijama koje mogu da doprinesu premošćavanju negativnih posledica pandemije, prvenstveno na tržištu rada, ali i u svim drugim segmentima društva (Skeldon, 2021; Martin, 2020). Međutim, proučavanje migracija i njihovih efekata kroz približavanje i povezivanje kvantitativnih i kvalitativnih metoda nije lako. U poslednjih desetak godina vide se pozitivni pomaci, naročito u oblastima čija se istraživanja baziraju na kvantitativnom pristupu. To se uglavnom dovodi u vezu s potrebom za razvitkom eksplanatornih (umesto deskriptivnih i prediktivnih) istraživačkih okvira, što je dovelo kako do poboljšanja kvantitativnih metoda tako i do sve veće zastupljenosti kvalitativnih pristupa (Coast et al., 2009). U tom smislu, naglašava se da ne treba praviti oštru podelu istraživanja na kvalitativna i/ili kvantitativna, jer i jedna i druga imaju veze s istraživačkim paradigmatama s kojima nisu nužno kompatibilna (Coast et al., 2009). Sve više se javlja potreba za nijansiranim razumevanjem složenosti migracionih procesa i njihovih posledica, uz veće razmatranje kako globalnog tako i individualnog nivoa analize (Pisarevskaya et al., 2020). Otuda, u određenim disciplinama, kao što je i demografija, u kojima je u donošenju zaključaka veoma bitna statistička reprezentativnost, prednost se daje kvalitativnim metodama koje omogućavaju uključivanje što većeg broja učesnika (Coast et al., 2009). Stoga ne iznenađuje što dubinski polustrukturirani intervjui opstaju kao ključni metod kvalitativnog istraživanja migracija (Yalaz and Zapata-Borrero, 2017).

Rezultati istraživanja o uticaju pandemije na javno zdravlje i položaju migrantske populacije u skandinavskim zemljama (Diaz et al., 2021) pokazuju da se još uvek malo zna o mehanizmima i dugoročnim efektima strukturnih faktora na ishode pandemije. Zaključuje se da postoji preka potreba za inovativnom interdisciplinarnošću, koja treba da uključi i sistemske i individualne analitičke nivoe. Ističe se da samo kroz takav pristup mogu bolje da se razumeju različiti mehanizmi koji su doveli do velikog širenja obolevanja među migrantima, čime se ujedno proizvode i nove informacije, koje će unaprediti zdravlje celog društva i spremnost za moguću novu pandemiju, kao i značajno doprineti smanjenju društvenih nejednakosti (Diaz et al., 2021).

Koncept prekarnosti omogućava da se razumevanje višestrukih aspekata ranjivosti migranata sagleda na sveobuhvatniji način. Na taj način se ranjivost i marginalizacija migranata razmatraju ne samo u kontekstu zapošljavanja i tržišta rada, već i u širem društvenom kontekstu, s obzirom na to da su implikacije na društveni i ekonomski život i migranata i društava kako destinacije tako i porekla, brojne i kompleksne (Schierup and Joregnsen, 2017). To se naročito odnosi na migrantske grupe koje su nedovoljno vidljive i socijalno isključene (Marković, 2018), kao što su privremeni, cirkularni i sezonski, kao i nedokumentovani migranti. Iskustvo prekarnosti usko je povezano i s pluralizacijom diskriminacije i marginalizacije na osnovu ukrštanja i spajanja razlika prema etničkoj pripadnosti, klasi, polu, starosti, imigrantskom statusu i drugo (McDovell, 2008). Izučavanje takvih iskustva u kontekstu pandemije kovida 19 doprinosi ne samo boljem razumevanju postojećih obrazaca, već i označavanju načina na koji je pandemija oblikovala postojeće trendove (Choonara, Murgi and Carmo, 2022).

O potrebi za sveprisutnijom interdisciplinarnošću u istraživanju govore i zaključci analize izloženosti izazovima i progresiji ranjivosti migranata u kontekstu pandemije kovida 19. Na osnovu analize publikacija dostupnih na Skopusu u oblastima javnog zdravlja i društvenih nauka, Molenaar i Van Praag (2022) naglašavaju da postoji potreba za složenim sistemskim pristupom kako bi se omogućilo sveobuhvatnije razumevanje složenih međusobnih veza između različitih društvenih aspekata krize. Fokus treba da bude na dinamičnim interakcijama koje povezuju položaj i iskustva migranata u zdravstvenim sistemima, na tržištu rada / radne politike i pravnim sistemima. Posebna pažnja treba da se posveti diskriminaciji i rasizmu s kojima se migranti suočavaju u društvu uopšte, a koji su dodatno usložnjeni u uslovima pandemije. U tom smislu, autori (Molenaar and Van Praag, 2022) navode da su u većini analiziranih publikacija pokretači ranjivosti migranata tumačeni kao nepromenljive društvene karakteristike. Takođe, ističu da su široko rasprostranjene generalizacije u upotrebi pojma ranjivosti, odnosno da se migranti označavaju kao ranjivi bez pravljenja razlika između različitih grupa migranata. Uočeno je i da su u nekim analiziranim radovima stavovi migranata i proživljena iskustva o njihovoj pretpostavljenoj ranjivosti često isključeni iz diskursa (Molenaar and van Praag, 2022). Zaključuje se da navedena ograničenja mogu da se prevaziđu analizom složenih sistema. Na taj način bi se na ranjivost gledalo kao na dinamički ishod društvenog poretka i odnosa moći, i uvažilo bi se da spoljni faktori i izazovi, koji se nalaze izvan pojedinca ili grupe, značajno utiču na iskustva ranjivosti (Molenaar and Van Praag, 2022). Takvim pristupom bi se omogućilo i razmatranje heterogenosti iskustava unutar kompleksnih i raznolikih grupa, kao što su međunarodni migranti (Molenaar and Van Praag, 2022).

U kontekstu složenih društvenih izazova nastalih tokom pandemije, istraživači ističu i potrebu za širim razvojem međuregionalnih komparativnih okvira istraživanja. Iako takva istraživanja omogućavaju efikasno testiranje uopštavanja rezultata i doprinose formulisanju novih hipoteza i teorija koje bi istovremeno uzele u obzir i sličnosti i razlike u vremenu i prostoru (Fargues et al., 2022), sa sobom nose i različite izazove. Međutim, kako bi u uslovima iznenadnih društvenih promena, kao što je pandemija kovida 19, komparativna istraživanja mogla što efikasnije da se sprovede, treba posvećeno raditi na prevazilaženju najvećih izazova koji sprečavaju uporedivost rezultata, a to je da se koncepti i alati za merenje prilagode i testiraju u različitim kontekstima (Fargues et al., 2022). U tom smislu, treba posvetiti posebnu pažnju tome kako takozvana pozicioniranost istraživača može uticati na empirijsku primenu koncepta. Stoga, istraživači ne samo da moraju imati na umu da će njihova istraživačka znanja i metodološke strategije oblikovati rezultate, već i kako njihova pozicija u istraživanju može uticati na pitanja koja postavljaju, koncepte koje koriste, kao i tumačenja rezultata (Fargues et al., 2022).

Istraživanje uticaja pandemije kovida 19 na cirkularne migrante iz Srbije i Severne Makedonije

Istraživačko polazište

Izbijanje pandemije kovida 19 uslovalo je mere ograničenja kretanja i zatvaranje državnih granica, što se naročito odrazilo na privremene i ustaljene obrasce privremenih i cirkularnih migracija. Polazeći od konteksta ograničene mobilnosti za vreme pandemije, istraživana je uticaja pandemije kovida 19 i njenih društvenih posledica na privremene i cirkularne migrante iz Srbije i Severne Makedonije s ciljem dubljeg razumevanja zajedničkih izazova i problema s kojima se suočavaju zbog izbijanja pandemije.

Demografsko utemeljenje za istraživanje ove populacije činili su popisni podaci, podaci statistika zemalja odredišta i podaci Uprave granične policije Srbije. Naime, postoje saznanja da se emigranti iz Srbije usmeravaju ka novim destinacijama (Italija, Rusija, Mađarska). Iako popis iz 2011. jasno pokazuje da većina naših emigranata odlazi u tradicionalne zemlje destinacije, to jest Nemačku i Austriju, oni se ipak u poslednjem međupopisnom periodu sve više upućuju ka državama koje im u ranijim periodima nisu bile dovoljno privlačne. Broj emigranata se smanjio u tradicionalnim zemljama destinacije EU, a značajno povećao u većini novih članica EU. Vanevropske zemlje kao, na primer, Kina ili zemlje Per-

sijskog zaliva, gde, prema Čajka i Viljares Varela (Czaika and Villares Varela, 2012), privremene vize predstavljaju praktično jedinu mogućnost za radni boravak, takođe su sve značajnije destinacije za migrante iz Srbije. Analize statistika zemalja prijema pokazuju da za stanovništvo iz Srbije, ali i većinu drugih zemalja Zapadnog Balkana, uporedo s promenama u izboru zemalja destinacije, dolazi i do porasta zastupljenosti privremenih (i cirkularnih) migracija i do skraćenja boravka u zemljama destinacije (Predojević-Despić and Penev, 2014; Arandarenko, 2020), što ukazuje na postojanje značajnog kontingenta stanovnika Srbije koji učestvuje u privremenim migracijama.

Sličnost migracionih procesa u Srbiji i Severnoj Makedoniji, isti cilj, duga saradnja institucija, zajednička istraživačka niša i povezanost među istraživačima, uticala je na opredeljenje za uporedno istraživanje u dve zemlje. Istraživanje je počelo u maju 2020. godine, što je omogućilo određenu vremensku distancu od neposrednog uticaja pandemije kovida 19 u Evropi sredinom marta 2020. i pružilo mogućnost obuhvatanja perspektive o promeni iskustva u migraciji i migracionim namerama nakon ovog perioda. Sagovornici su bili međunarodni migranti, od kojih je velika većina imala iskustvo migracije i nakon početka pandemije i vratila se u zemlju porekla do početka maja 2020. godine.

Metodološka razmatranja

Odabir istraživačkog pristupa i metoda proizašao je iz potrebe da se dopre do migranata iz Srbije i Severne Makedonije, a naročito onih koji često ponavljaju svoj boravak u inostranstvu, tamo borave bez radne dozvole ili rade bez ugovora, te otuda nisu statistički vidljivi, ali i da se autentično predstave iskustva sagovornika, obezbedi verodostojnost istraživanja i proizvedu novi podaci i znanje.

Korišćen je kvalitativni pristup istraživanju privremenih i cirkularnih radnih migracija, s obzirom na to da je to sredstvo za istraživanje i razumevanje „značenja koje pojedinci ili grupe pripisuju društvenom ili ljudskom problemu“ (Creswell, 2013: 44). Polustrukturisani dubinski intervju je odabran kao često korišćen metod u društvenim naukama, a koji, prema Baribal i Vajt (Barriball and White, 1994), daje mogućnost da se predstave percepcije, stavovi i mišljenja sagovornika o istraživanim pitanjima, uz omogućavanje pojašnjenja odgovora i zadržavanja valjanosti i varijabilnosti u grupi uzoraka različitih ličnih istorija. Ovaj metod omogućava da se što uspešnije sagledaju jedinstvena iskustva izabrane ciljne grupe u vreme neposredno nakon izbijanja pandemije i nakon uspostavljanja restriktivnih mera, koje su uključile i vanredno stanje, ograničenje kretanja

i drugo. Otuda je smatrano da je ovaj istraživački metod optimalno sredstvo uz pomoć kojeg možemo da gradimo nova saznanja o migracijama i položaju migranata u vreme izbijanja i prvog talasa pandemije kovida 19.

Pitanja u vodiču za intervjuje formulisana su s ciljem da se razumeju procesi privremene i cirkularne migracije iz Srbije i Severne Makedonije i kako na njih utiče pandemija kovida 19 i njene društvene posledice. Intervjuje su vodili iskusni istraživači iz obe zemlje, koji su najpre prikupili socio-demografske podatke, od kojih bi neki mogli imati uticaja na migraciono iskustvo sagovornika. Razgovor je dalje usmeren kroz teme o motivima migracije, percepciji i iskustvima sagovornika tokom pandemije, a u vezi s njihovim pravnim i ekonomskim statusom i materijalnim stanjem neposredno pre ili nakon izbijanja pandemije kovida 19, zdravstvenim, porodičnim i izazovima povezanim s povratkom u zemlju porekla, te migracionim namerama u budućnosti i njihovim determinantama. Sagovornicima je bilo omogućeno da pokrenu i druga pitanja za koja su smatrali da su važna, uz slobodu da opišu svoja iskustva na jedinstven način. Ipak, ekonomske i zdravstvene teme pokazale su se za sve sagovornike kao važan segment iskustva tokom pandemije, bez obzira na to da li jesu ili nisu imali neposredno iskustvo mobilnosti nakon izbijanja pandemije kovida 19.

Danas je široko prepoznata naglašena upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT), koje obuhvataju i pametne telefone, od strane migranata. Ta tema sve je više u fokusu istraživača različitih disciplina koji razmatraju pitanje uloge IKT-a u migracionom procesu, uvažavajući specifičnosti zemalja porekla i destinacije, kao i različitih grupa migrantske populacije (Lukić, 2017). Prema Lukić (2017), korisnici IKT-a koji su relevantni za migracije su pojedinci – potencijalni migranti, migranti u procesu migracije i imigranti, njihove porodice, kao i različite interesne grupe (vladine i nevladine organizacije država porekla i destinacije migranata, lokalne zajednice, krijumčari i drugi). Takođe, brojne su mogućnosti koje IKT i ekspanzija društvenih medija pružaju za prikupljanje podataka i sprovođenje različitih istraživanja o migrantima, ali i o nemigrantima (stavovi prema migraciji i migrantima). Naučnici ukazuju na to kako ekspanzija jeftinih međunarodnih telefonskih poziva putem mobilnih telefona, kao relativno pristupačnih sredstava za komunikaciju, služi kao „društveni lepak“ koji povezuje migrante i nemigrante širom sveta (Vertovec, 2004; Horst, 2006).

Istraživanje je sprovedeno putem telefonskog poziva. Poziv putem mobilnog telefona, viber audio-poziv ili klasičan poziv, u zavisnosti od toga gde su sagovornici, trajao je od 30 do 40 minuta. Pošlo se od pretpostavke da su migranti navikli da komuniciraju na takav način s članovima

vima porodice i prijateljima (viber aplikacija), zatim da su to privremeni i cirkularni migranti koji možda nemaju kompjuter, vozači sa specifičnim radnim mestom, radnici na kruzerima i drugi, tako da su se telefon i viber aplikacija pokazali kao najpraktičnije i najjeftinije rešenje, ali i najbezbednije, s obzirom na okolnosti i uslov dostupnosti sagovornika, odnosno na ograničenja u putovanju, karantin i izolaciju. Unapred je dogovoreno vreme poziva po izboru sagovornika. Prvi kontakt je napravila osoba koja je preporučila sagovornika i taj posrednik (osoba u koju sagovornici imaju poverenja – član porodice, prijatelj, kolega, komšija) ukratko je predočio potencijalnim sagovornicima istraživanje i dobio njihov pristanak. To je bio prvi i značajan korak u uspostavljanju poverenja između istraživača i sagovornika. Na odabir načina prikupljanja podataka uticala je i osetljivost teme i iskustva sagovornika tokom višestruko stresnog perioda. Polazeći od pretpostavke da će sagovornici biti opušteniji ukoliko ne postoji vizuelna komunikacija, istraživači nisu koristili video-poziv. Stopa odgovora u obe zemlje je bila 100%, odnosno nije bilo odustajanja nakon započetog intervjua. Bilo je samo nekoliko promena dogovorenih termina za intervju. Dalje, odabir načina istraživanja putem pametnog telefona omogućio je praćenje promena u dinamičnom okruženju i uslovima pandemije – ponovni poziv. Naime, učesnici su pozivani dva puta (drugi put pred kraj kalendarske godine), što je omogućilo istraživačima uvid u perspektivu o promeni migracionog iskustva, migracionih strategija i planova tokom vremena.

Osmišljavanje i sprovođenje istraživanja započeto je tokom perioda vanrednog stanja, kada su mnoge institucije (Nacionalna služba za zapošljavanje, privatne agencije za zapošljavanje i dr.) kako u javnom tako i u privatnom sektoru radile otežano i s izmenjenim radnim vremenom. Njihova pomoć u dobijanju kontakata potencijalnih sagovornika bila bi veoma značajna. Ispostavilo se, međutim, da je u tom delikatnom vremenskom periodu uspostavljanje komunikacije s njima bilo veoma teško. Stoga se izbor sagovornika odvijao uz pomoć ličnih kontakata.

Korišćeni su ciljani uzorak i tehnika grudve, gde je upućen poziv za učešće prema migracionom iskustvu i kategoriji migranata, kao i prema struci. Ciljani učesnici su bili privremeni i cirkularni radni migranti iz Srbije i Severne Makedonije koji rade u različitim sektorima ekonomije. Naglasak je bio na izazovima s kojima su se suočili kao migranti tokom pandemije, ali i iskustvima mobilnosti tokom pandemije, ukoliko ih je bilo. Nije bilo relevantno da li su bili u zemlji porekla ili destinacije u trenutku obavljanja istraživanja. Rekrutovanje se odvijalo sve dok nismo došli do zasićenja i tačke u kojoj nije bilo novih tema i podataka (Fusch and Ness, 2015). Lista kontakata obuhvatila je i neke migrante iz Srbije za koje se

tokom razgovora ispostavilo da nisu privremeni i cirkularni. Istraživači su i s njima obavili razgovor do kraja, pa su te nalaze koristili u drugom radu.

Istraživanjem je obuhvaćeno 38 migranata iz Srbije i 20 iz Severne Makedonije, starosti od 20 do 59 godina. Većina učesnika je u najproduktivnijem radnom dobu (30–49 godina), u braku, i ima decu. Preovladavaju sagovornici sa najvišom završenom srednjom školom. Najveći broj sagovornika iz Severne Makedonije (75%) jesu muškarci, dok je za Srbiju uzorak uravnoteženiji prema polu (53% muškaraca). Sagovornici su zaposleni u raznim sektorima delatnosti. Od zemalja destinacije privremenih i cirkularnih migranata iz Srbije i Severne Makedonije najzastupljenija je Nemačka. Ostale zemlje odredišta za obe države su Austrija, Italija, Švajcarska, a zatim Hrvatska, Kipar, Mađarska, Crna Gora, Slovenija i Ujedinjeni Arapski Emirati za Srbiju, te Švedska, Francuska, SAD, Holandija i Ekvatorijalna Gvineja za makedonske radne migrante. Takođe, bilo je sagovornika koji rade kao posada kruzera ili u drugim profesijama gde se poslovi obavljaju na različitim lokacijama (Lukić et al. 2021: 58–59).

Podaci su prikupljeni vođenjem beleški na dva jezika. Razgovor nije sniman zato što je smatrano da (u skladu s temom intervjua i ciljnom grupom, kao i specifičnom situacijom izazvanom pandemijom kovida 19) telefonski razgovor (gde ne boravimo u istoj prostoriji, a uspostavljamo kontakt samo telefonski, tj. glasom, odnosno u uslovima koji onemogućavaju neverbalnu komunikaciju) ne pruža dovoljno mogućnosti da se odmah stekne dovoljno poverenja kod sagovornika, odnosno da pitanje da li možemo da snimamo razgovor može da uplaši sagovornike i da nakon toga njihovi odgovori ne budu dovoljno iskreni. Ovo stoga jer se većina sagovornika po prvi put susrela sa učešćem u nekom naučnom istraživanju. Zatim, neki sagovornici su pripadali grupi migranata koji nemaju radnu dozvolu i prekoračuju dozvoljeni period boravka u zemlji destinacije. Takođe, razgovor je uključivao i osetljive teme, opise neprijatnih doživljaja tokom boravka u inostranstvu, tokom povratka i nakon dolaska kući, tako da je bilo neizvesno da li bi sagovornici bili dovoljno otvoreni da je razgovor sniman.

Istraživački kontekst

Izazovi istraživanja u vreme pandemije

Prilikom sprovođenja kvalitativnog istraživanja migracija u vreme pandemije, istraživači su se suočili s izazovima etičke, metodološke i tehničke prirode. Osiguravanje anonimnosti sagovornika pokazalo se kao

naročito važno u specifičnoj situaciji i neizvesnosti koju je nametnulo izbijanje pandemije kovida 19. Istraživači su tome posvetili posebnu pažnju, te razgovori nisu snimani, nije formirana zbirka podataka o ličnosti niti su kontakti dalje prosleđivani za druga slična istraživanja. Bilo je takođe neophodno obezbediti sigurnost sagovornika i istraživača i ne izlagati sagovornike dodatnom stresu u datim okolnostima. Osiguranje bezbednosti sagovornika uz istovremeno zadržavanje kvaliteta istraživanja pokazalo se kao veliki izazov za istraživače. Sprovođenje istraživanja za vreme pandemije i održavanja fizičke distance zahtevalo je prilagođavanje načina istraživanja, koje je stoga obavljeno putem telefonskog poziva čak i s onim sagovornicima koji su bili u Srbiji za vreme istraživanja, kako bi se osigurala bezbednost za učesnike, uključujući i istraživače.

Najbrojniji izazovi s kojima su se istraživači suočili prilikom sprovođenja uporednog istraživanja u dve zemlje u vreme pandemije bili su metodološke prirode:

- definisanje nacrt istraživanja, metoda i tehnika;
- kreiranje vodiča za intervju;
- usklađivanje odabira sagovornika – ispunjavanje kriterijuma;
- usklađivanje načina sprovođenja istraživanja, prikupljanja podataka (lista tema koju svi sagovornici moraju da prođu), i
- usklađivanje analize podataka i načina predstavljanja rezultata (odabir navoda sagovornika).

U cilju prevazilaženja poteškoća s kojima su se istraživači iz dve zemlje suočili prilikom sprovođenja kvalitativnog istraživanja migracija u vreme pandemije održavana je kontinuirana komunikacija istraživača putem elektronske pošte i putem viber grupnog poziva – sastanci. Na sastancima se definisao nacrt istraživanja; kreirao vodič za intervju; razrešile dileme oko izbora sagovornika u obe zemlje; uskladio način sprovođenja istraživanja i prikupljanja podataka; uskladio način vođenja beleški (zapisivanje izjava, a ne stavova istraživača o izrečenom); usaglasili stavovi kad je postignuta saturacija; proverile interpretacije i njihova konzistentnost u okviru nalaza; i odgovorilo na istraživačka pitanja. Bilo je značajno to što su svi članovi tima dobro govorili jedan isti jezik, u ovom slučaju srpski. Otuda je srpski jezik uspostavljen kao radni jezik celog istraživačkog tima. Nije bilo potrebe za prevodjenjem beleški. Proverljivost dela podataka obezbeđena je putem posrednika koji je preporučio sagovornika.

Tehnički izazovi istraživanja odnose se na kvalitet telefonske veze prilikom intervjuisanja. Tu su se javili problemi samo kod nekoliko sagovornika, ali generalno nije bilo većih poteškoća jer je istraživanje postavljeno

tako da su sagovornici određivali vreme intervjua, pa su uglavnom birali vreme i mesto s dobrom internet konekcijom.

Mogućnosti istraživanja u vreme pandemije

Prilagođavanje istraživačke metodologije – organizacija i sprovođenje istraživanja putem elektronske pošte, telefona i viber aplikacije, pokazali su se kao veoma praktično i jeftino rešenje, ali i najbezbednije s obzirom na okolnosti pandemije. Smatra se da dubinski intervjui licem u lice pružaju najbolje mogućnosti za dobijanje što verodostojnijih odgovora sagovornika, jer fizička prisutnost omogućava efikasnije uspostavljanje ličnog odnosa poverenja između istraživača i sagovornika i pomaže istraživaču u procenjivanju neverbalnih znakova i govora tela učesnika. Međutim, u literaturi se sve više razmatraju mogućnosti i prednosti korišćenja drugačijih načina intervjua, uključujući telefonski. Kvalitativni podaci dobijeni putem telefonskog intervjua ocenjeni su kao sveobuhvatni, detaljni i visokog kvaliteta (Chapple, 1999; Sturges and Hanrahan, 2004).

Kao sredstvo za prikupljanje podataka u kvalitativnim istraživanjima, u poređenju s ličnim intervjuiima, prednosti korišćenja telefona su te što učesnicima omogućavaju da ostanu na „svom terenu“ (McCoyd and Kerson, 2006: 399), pružaju više anonimnosti i privatnosti (Sturges and Hanrahan, 2004) i smanjuju društveni pritisak (McCoyd and Kerson, 2006). Prema Mek Girk i O'Nilu (McGuirk and O'Neill, 2016), ovaj način sprovođenja istraživanja omogućava zadržavanje privatnosti i aktivno učešće sagovornika, koje se ogleda u pružanju dugih usmenih odgovora na otvorena pitanja u bliskom dijalogu između istraživača i sagovornika.

Opšti utisak istraživača u slučaju kvalitativnog istraživanja privremenih i cirkularnih migracija u Srbiji i Severnoj Makedoniji tokom pandemije kovida 19 potvrđuje da su sagovornici bili opušteni prilikom razgovora telefonom i spremni da slobodno razgovaraju i otkriju intimne informacije. Migrantkinje su više pričale o osećanjima i govorile su emotivnije od muškaraca o različitim teškim situacijama kroz koje prolaze ili su prolazile usled posledica pandemije kovida 19. Prednost je i to što nam je odsustvo vizuelne komunikacije pružilo mogućnost nenametljivog vođenja beleški, što Sturges i Hanrahan (2004) ističu kao veoma važno.

Uspostavljanjem kontakta pre obavljanja telefonskih intervjua, te pozivom u dogovoreno vreme, isključena je mogućnost za ometanje učesnika aktivnostima u njihovom okruženju na koju ukazuju pojedini autori (McCoyd and Kerson, 2006; Opdenakker, 2006), iako su takva ometanja prijavljena i tokom sprovođenja klasičnih intervjua (Sturges and Hanrahan, 2004).

Angažovanje više istraživača koji sprovode istraživanje u dve zemlje u uslovima pandemije kovida 19 omogućilo je više različitih pogleda na određeno ponašanje, te izbegavanje grešaka koje bi bile posledica njihovih predrasuda ili jednostranosti. Kvalitativne informacije sagledane su iz individualne perspektive različitih istraživača i sagovornika. Navodi nekoliko različitih sagovornika, kao često korišćen indirektan vid triangulacije izvora prema Baksteru i Elisu (Baxter and Eyles, 1997: 514), poslužili su za integraciju informacija iz različitih izvora. Upotreba triangulacije i ponovljenog kontakta sa sagovornicima korišćena je u svrhu veće validnosti prikupljenih podataka i osnaživanja verodostojnosti analize. Tematska analiza je rađena odvojeno po zemljama, ali i sumarno.

Diskusija i zaključak

Izbijanje pandemije kovida 19, pored ogromnih negativnih zdravstvenih i socio-ekonomskih posledica po migrante i njihove porodice, značajno utiče i na globalne radne migracije, ali i na efekte koje migracije imaju na svetsku ekonomiju i socio-ekonomski razvitak kako zemalja destinacije tako i porekla. U tom smislu, veoma je bitno omogućiti optimalne uslove i načine za sprovođenje istraživanja koja će značajno unaprediti razumevanje kompleksnih interakcija i nastalih posledica kako na individualnom tako i na strukturnom nivou, posebno kad su u pitanju ranjive migrantske grupe.

Pandemija kovida 19 nametnula je istraživačima mnoge izazove u sprovođenju terenskog istraživanja, što se naročito odnosi na međunarodna istraživanja (Della Puppa and Perocco, 2022). Tako, zbog ograničenog pristupa ranjivim populacijama na terenu, mnoge dosad objavljene studije koristile su podatke „iz druge ruke“, pronađene u resursima dostupnim na internetu.

Važno je imati na umu kako je znanje proizvedeno (Fargues et al., 2022: 53), a jasno razumevanje ograničenja istraživanja trebalo bi da bude obaveza svakoga ko se bavi istraživanjem migracija, naročito prilikom sprovođenja kvalitativnih istraživanja u specifičnim društvenim okolnostima. Premda je prikazano istraživanje malog obima i njegovi zaključci se ne mogu generalizovati, jedno je od prvih studija u Srbiji koje pruža dublji uvid u razumevanje uticaja pandemije kovida 19 na cirkularne migrante iz Srbije, a posebno za one koji su se nakon izbijanja pandemije vratili u Srbiju. Ipak, istraživanje u Severnoj Makedoniji nije uspelo da obuhvati sezonske migrante zaposlene u poljoprivrednim aktivnostima, koji su, prema saznanjima istraživača, znatno zastupljeni u toj državi. Ispostavilo se da je teško doći do njih u uslovima izolacije i bez kontakta s agencijama za zapošljavanje u inostranstvu.

Prikazano istraživanje sprovedli su lokalni istraživači u obe zemlje. Fargues i saradnici (2022) ističu da upravo lokalni istraživači na najbolji mogući način mogu da razumeju određene fenomene, jer je za precizno istraživanje određene pojave potrebna dubina lokalnog znanja. Iako, prema Koseleku (Koselleck, 2004), jezičke razlike mogu uticati na empirijske razlike u rezultatima, to se nije desilo u slučaju prikazanog istraživanja, jer su srpski i makedonski jezik veoma slični i pripadaju južnoslovenskim jezicima. Iako su jezici slični, istraživači nisu mogli uvek u potpunosti da se razumeju, tako da je komunikacija na jednom jeziku (srpskom) tokom istraživanja bila veoma značajna za uspešnu analizu rezultata.

Premda su efekti pandemije uticali na uslove rada istraživača, smatramo da oni nisu uticali na dobijene rezultate istraživanja, kao ni na izolovanost među istraživačima. U našem slučaju, sprovođenje istraživanja u specifičnim uslovima nametnulo je veću posvećenost organizaciji, a naročito češćoj i planiranoj komunikaciji istraživača iz dve zemlje u kojima je istraživanje sprovedeno. Različita dužina trajanja vanrednog stanja u Srbiji (52 dana) i Severnoj Makedoniji (88 dana) nije imala uticaja na tok sprovođenja istraživanja, s obzirom na odabrani način istraživanja.

Iskustva stečena tokom realizacije ovog istraživanja ukazuju da istraživači mogu relativno brzo da se prilagode i prevaziđu različita ograničenja u sprovođenju istraživanja, kao što su ona koja im je nametnula pandemija kovida 19. Ističemo značaj osmišljavanja strategije izgradnje odnosa poverenja sa sagovornicima za uspeh sprovođenja istraživanja. Smatramo da je pripremljenost sagovornika od strane posrednika (osoba koje su članovi njihove neformalne mreže kontakata), u smislu preporuke i osnovnih informacija o istraživanju i temama razgovora, jedan od važnijih činilaca efikasnog sprovođenja istraživanja u stresnim okolnostima pandemije i usled brojnih problema s kojima su se migranti suočavali u to vreme. Iako je moguće da je odsustvo gledanja u sagovornika uticalo na kvalitet dobijenih podataka, naglašavamo značaj uticaja posrednika na izgrađeno poverenje tokom poziva bez međusobnog vizuelnog kontakta.

Na osnovu ovog iskustva smatramo da bi bilo korisno uključiti pitanje na kraju intervjua koje bi se odnosilo na sagovornike i koje bi pružilo uvide u njihov doživljaj učešća u istraživanju. Tako bi sagovornici dobili priliku da podele svoje utiske u vezi s različitim aspektima ovako sprovedenog istraživanja o migracijama (regrutovanje, telefonski intervjui i drugo) i mogli bi dati preporuke istraživačima za unapređenje načina sprovođenja budućih istraživanja. Njihova kritička analiza može ukazati na mogućnosti unapređenja pristupa i komunikacije s narednim sagovornicima, naročito u sklopu kvalitativnih istraživanja u specifičnim društvenim okolnostima i s ranjivim ciljnim grupama.

S obzirom na to da komparativna istraživanja omogućavaju efikasno testiranje mogućnosti uopštavanja rezultata i doprinose formulisanju novih hipoteza i teorija koje bi istovremeno uzele u obzir i sličnosti i razlike u vremenu i prostoru, potrebno je posvetiti veću pažnju prevazilaženju brojnih izazova koji sprečavaju njihovu širu primenu u proučavanju migracija i mobilnosti stanovništva. Stoga, treba posvećeno razvijati nove istraživačke tehnike, inovativne interdisciplinarne metode i vidove saradnje, koji će omogućiti da se bolje razumeju društveni fenomeni koji se istražuju, ali i da se utiče na njihovu transformaciju (Dowling, Lloyd and Suchet-Pearson, 2016), naročito u uslovima iznenadnih i naglih društvenih promena. U tom smislu, treba tražiti načine za približavanje i povezivanje kvantitativnih i kvalitativnih metoda u proučavanju migracija. To se naročito odnosi na naučne discipline koje se uglavnom oslanjaju na jedan metod, kao što je demografija. Dosadašnja istraživanja pokazuju da se još uvek malo zna o mehanizmima i dugoročnim efektima strukturnih faktora na ishode pandemije kod različitih grupa stanovništva, a naročito s migrantskim iskustvom, te da je razumevanje i globalnog i individualnog nivoa jednako bitno za dublje istraživačke uvide.

Pandemija koronavirusom uticala je na stvaranje izazovnog okruženja kako za migrante tako i za istraživače. To je učinilo dragocenijim međunarodnu istraživačku saradnju i razmenu iskustava, ali i evaluaciju i nove uvide vezane za istraživačke pristupe i metodologiju. Kompleksne društvene okolnosti nametnule su izazov razvoja metodoloških inovacija, podstičući dalji razvoj veština istraživača i njihov istraživački kapacitet u traganju za optimalnim i najbezbednijim rešenjima sprovedenja kvalitativnih istraživanja, uz istovremeno zadržavanje kvaliteta kao imperativa svakog istraživanja. U tom smislu, zadržavanje tradicionalnih kvalitativnih metoda, kao što je intervju, te njihovo povezivanje s mogućnostima koje pružaju informaciono-komunikacione tehnologije, pokazalo se kao odgovarajuće rešenje u datim okolnostima, bez obzira na ograničenja. Otuda naglašavamo značaj iskustvenog učenja kako bi istraživači mogli što bolje da se pripreme i prilagode za suočavanje s drugim sličnim situacijama.

Zahvalnica

Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu, koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija, i COST akcije CA21143 TraFaDy – Dinamika transnacionalnih porodica u Evropi, koja je podržana u okviru Evropskog programa za saradnju u domenu naučnih i tehnoloških istraživanja.

Literatura

- Arandarenko, M. (2020). *Politička ekonomija izlaska iz lojalnosti. Uticaj emigracije i doznaka na socioekonomski razvoj Srbije*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/17060.pdf>
- Barriball, K. and White, A. (1994). Collecting Data Using a Semi-Structured Interview: A Discussion Paper. *Journal of Advanced Nursing*, 19, 328–335. 10.1111/j.1365–2648.1994.tb01088.x
- Baxter, J. and Eyles, J. (1997). Evaluating Qualitative Research in Social Geography: Establishing ‘Rigour’ in Interview Analysis. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 22(4), 505–525.
- Czaika, M. and Villares Varela, M. (2012). Labour Market Activity, Occupational Change and Length of Stay in the Gulf. *IMI Working Papers Series*, No. 56. <http://esomi.es/attachments/article/566/WP56%20Labour%20market%20activity.pdf>
- Chapple, A. (1999). Issues in Research. The Use of Telephone Interviewing for Qualitative Research. *Nurse Researcher*, 6, 85–93.
- Choonara, J., Murgi, A. and Carmo, R. M. (2022). 16: Afterword: A Pandemic of Precarity. In *Faces of Precarity* (239–248). Bristol, UK: Bristol University Press.
- Coast, E., Mondain, N., Rossier, C. et al. (2009). *Qualitative research in demography: quality, presentation and assessment*. Paper for presentation at IUSSP 2009, Marrakech, 27th September – 2nd October. <https://iussp2009.princeton.edu/papers/93506>
- Creswell, J. W. (2013). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches* (3rd ed.). Thousands Oaks: Sage Publications.
- Della Puppa, F. and Perocco, F. (2022). Introduction: Migrants and Migration in the Eco-Pan-Syndemic Era. *Dve Domovini*, 56. <https://doi.org/10.3986/dd2022.2.01>
- Demirtaş-Madran, H. A. (2020). Exploring the Motivation Behind Discrimination and Stigmatization Related to COVID-19: a Social Psychological Discussion Based on the Main Theoretical Explanations. *Front Psychol*, 11: 569528.
- Devakumar D., Shannon G., Bhopal S. S. et al. (2020). Racism and Discrimination in COVID-19 Responses. *Lancet*, 395: 1194.
- Diaz, E., Mamelun, S, Eid, J. et al. (2021). Learning from the COVID-19 Pandemic Among Migrants: An Innovative, System-level, Interdisciplinary Approach is Needed to Improve Public Health. *Scandinavian Journal of Public Health*, 49: 804–808.
- Dowling, R., Lloyd, K. and Suchet-Pearson, S. (2016). Qualitative Methods 1: Enriching the Interview. *Progress in Human Geography*, 40(5), 679–686.
- Fargues, É., Solano, G., Huddleston, T. et al. (2022). *Going Global: Opportunities and Challenges for the Development of a Comparative Research Agenda on Citizenship Policies at the Global Level*. Working paper RSC 2022/41 Robert Schuman Centre for Advanced Studies Global Governance Programme-472 EUI.

- Fusch P. and Ness, L. (2015). Are we there yet? Data Saturation in Qualitative Research. *The Qualitative Report*, 20(9), 1208–1416.
- Gamlen, A. (2020). *COVID-19 and the Transformation of Migration and Mobility Globally – Migration and Mobility after the 2020 Pandemic: The end of an age?*. International Organization for Migration: August. <https://publications.iom.int/books/covid-19-and-transformation-migration-and-mobility-globally-migration-and-mobility-after-2020>
- Guadagno, L. (2020). *Migrants and the COVID-19 Pandemic: An Initial Analysis*. Migration Research Series 60, International Organization for Migration. <https://publications.iom.int/books/mrs-no-60-migrants-and-covid-19-pandemic-initial-analysis>
- Horst, H. A. (2006). The Blessings and Burdens of Communication: Cell Phones in Jamaican Transnational Social Fields. *Global Networks*, 6(2), 143–159.
- Koselleck, R. (2004). *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Columbia University Press.
- Lukić, V. (2017). O odnosu informaciono-komunikacionih tehnologija i međunarodnih migracija. *Stanovništvo*, 55(2), 53–68. <https://doi.org/10.2298/STNV170505004L>
- Lukić, V., Predojević-Despić J., Janeska V. and Lozanoska A. (2021). How is COVID-19 Reshaping Temporary and Circular Labour Migration: Serbia and North Macedonia Perspectives. *Forum geografic* 20(1), 55–65. <https://doi.org/10.5775/fg.2021.051.i>
- Marković, A. (2018). Prekarnost i migranti: prolazni izazov ili pretnja za sigurnost i stabilnost neoliberalizma. U *Savremene migracije i društveni razvoj: interdisciplinarna perspektiva: tematski zbornik vodećeg nacionalnog značaja* (215–227). Beograd: Srpsko sociološko društvo, Institut društvenih nauka, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. https://www.idn.org.rs/biblioteka/Zbornik_Migracije_Final_komplet.pdf
- Martin, P. (2020). *Food Supply Resilience and Migrant Workers* (MigResHub Think Pieces, 2020/03). Migration Policy Centre, RSCAS, European University Institute. <https://hdl.handle.net/1814/70317>
- McCoyd, J. L. and Kerson, T. S. (2006). Conducting Intensive Interviews Using Email. *Qualitative Social Work*, 5, 389–406.
- McDowell, L. (2008) Thinking through work: complex inequalities, constructions of difference and transnational migrants. *Progress in Human Geography*, 32(4), 491–507.
- McGuirk, P. M., and O'Neill, P. (2016). Using Questionnaires in Qualitative Human Geography. In I. Hay (ed.), *Qualitative Research Methods in Human Geography*. (246–273). Oxford University Press.
- Molenaar, J. and Van Praag, L. (2022). Migrants as 'vulnerable groups' in the COVID-19 pandemic: A critical discourse analysis of a taken-for-granted label in academic literature. *SSM-Qualitative Research in Health*, 2, 100076. <https://doi.org/10.1016/j.ssmqr.2022.100076>

- Moroz, H. et al. (2020). *Potential Responses to the COVID-19 Outbreak in Support of Migrant Workers* (June 19, 2020). COVID-19 Living Paper Washington, D.C.: World Bank Group. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33625>
- OECD et al. (2021). *International Migration Outlook 2021*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/29f23e9d-en>.
- Opdenakker, R. (2006). Advantages and Disadvantages of Four Interview Techniques in Qualitative Research. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 7(4). <https://doi.org/10.17169/fqs-7.4.175>
- Pisarevskaya, A. Levy, N., Scholten, P., and Jansen, J. (2020). Mapping Migration Studies: An Empirical Analysis of the Coming of Age of a Research Field. *Migration Studies*, 8(3), 455–481. <https://doi.org/10.1093/migration/mnz031>
- Pešić J. (2020). COVID-19, Mobility and Self-isolation. Experiences of the Serbia's citizens in the Times of Global Pandemic. *Sociologija*, 62(4), 467–485.
- Predojević-Despić, J. (2021). Mere za regulisanje privremenih i cirkularnih migracija i reintegracije: dodatni izazovi za zemlje Zapadnog Balkana u vreme Kovid-19 pandemije. *Demografija*, 18, 71–93.
- Predojević-Despić, J. and Penev, G. (2014). Emigration zones in Serbia: 2011 census results. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 148(3), 383–397.
- Predojević Despić, J. and Lukić, V. (2021). Challenges Faced by Serbian Migrants Caused by the Covid-19 Pandemic. *Teme*, 4, 1245–1260.
- Schierup, C. U. and Jørgensen, M. B. (2017). From 'Social Exclusion' to 'Precarity'. The Becoming-migrant of Labour: An Introduction. In *Politics of Precarity Migrant Conditions, Struggles and Experiences* (1–29). Leiden: Brill.
- Skeldon, R. (2021). Moving Towards the Centre or the Exit? Migration in Population Studies 1996–2021. *Population Studies*, 75(S1), 27–45. [10.1080/00324728.2021.1942178](https://doi.org/10.1080/00324728.2021.1942178)
- Sturges, J. E. and Hanrahan, K. J. (2004). Comparing Telephone and Face-to-Face Qualitative Interviewing: A Research Note. *Qualitative Research*, 4(1), 107–118. <https://doi.org/10.1177/1468794104041110>
- Vertovec, S. (2004). Cheap Calls: The Social Glue of Migrant Transnationalism. *Global Networks*, 4(2), 219–224.
- Vesković Anđelković, M. (2021). The Experiences and Expectations of Returnees to Serbia During the COVID-19 Pandemic. *Stanovništvo*, 59(1), 47–60. <https://doi.org/10.2298/STNV2101047V>
- Wright J. (2019). Robots vs Migrants? Reconfiguring the Future of Japanese Institutional Eldercare. *Critical Asian Studies*, 51(3), 1–24. [10.1080/14672715.2019.1612765](https://doi.org/10.1080/14672715.2019.1612765)
- Yalaz, E. and Zapata-Barrero. R. (2017). *Mapping the Qualitative Migration Research in Europe. An Exploratory Analysis*. Working Paper Series 32, Summer. Grup de Recerca Interdisciplinari en Immigració – UPF. Universitat Pompeu Fabra. www.upf.edu/gritim
- Zagheni, Emilio. (2021). Covid-19: A Tsunami That Amplifies Existing Trends in Demographic Research. In Landis MacKellar and Rachel Friedman (eds.) *Covid-19 and the Global Demographic Research Agenda* (77–82). New York: Population Council.

Reflections on Challenges and Opportunities of Comparative Qualitative Research Of Migration During the Covid-19 Pandemic: Researcher Perspective

Abstract: The impact of the COVID 19 pandemic on different spheres of society is very complex. This paper, through an overview of research in the world and Serbia, points out the impact of the COVID 19 pandemic on international migration and migrants, as well as the growing challenges of quantitative and qualitative migration research in pandemic conditions. Special attention is paid to the influence of specific social circumstances on researchers in the field of migration, as well as to the development of a research strategy and the implementation of a comparative qualitative study of migration in two countries during the pandemic. From the researcher's perspective, it was pointed out the adjustment of research methods and the possibilities and limitations of researching the impact of the COVID 19 pandemic on migrants from Serbia and North Macedonia, immediately after the outbreak of the pandemic. The goal of the work is to contribute to a better understanding of the challenges that the COVID 19 pandemic has imposed on both international migrants and researchers in the field of migration. Based on our experience, the potential of qualitative research on migration, from the perspective of demography, has been pointed out. In this sense, the importance of knowledge and methodological strategy, as well as the experience of researchers in conducting qualitative research, is highlighted. Also, the importance of the strategy of building a relationship of trust with respondents during multiple stressful periods was presented, as well as the importance of using triangulation and repeated contact with respondents to increase the validity of the collected data and strengthen the credibility of the analysis.

Key words: COVID-19 pandemic, labour migration, migration research methodology, qualitative research